

ВПЛИВ ЗАВЕЗЕНОЇ З-ПОЗА МЕЖ УСРР РОБОЧОЇ СИЛИ НА ДЕУКРАЇНІЗАЦІЮ ДОНБАСУ

Володимир Сергійчук

УДК 316.347:331.552.4(477.6-194)

У статті розповідається про формування української етнічної території на Донбасі з часів козацтва, що було засвідчено переписами 1897 і 1926 років, коли перевагу, як у селах, так і в більшості міст регіону, мали представники українства. На основі архівних матеріалів доведено, що, починаючи саме з 1926 року, спостерігалася цілеспрямоване завезення на Донбас робочої сили з-поза меж УСРР, головним чином, російськомовних осіб, тоді як українці масово переселялися на схід, що призвело до деукраїнізації Донбасу в майбутньому.

Ключові слова: українство, Донбас, заселення російськомовних осіб, деукраїнізація.

В статье рассказывается о формировании украинской этнической территории на Донбассе с времен козачества, что засвидетельствовано переписями 1897 и 1926 годов, когда преимущество, как в селах, так и в большинстве городов региона, имели представители украинства. На основании архивных документов доказано, что, начиная именно с 1926 года, наблюдался целеустремленный завоз на Донбасс рабочей силы из-за границ УССР, главным образом русскоязычных лиц, в то время как украинцы массово переселялись на восток, что привело к деукраинизации Донбасса в будущем.

Ключевые слова: украинство, Донбасс, заселение русскоязычных лиц, деукраинизация.

The article describes the forming of Ukrainian ethnic territory in Donbas since the Cossack period that was attested by the 1897 and 1926 censuses which showed the Ukrainians' prevailing both in rural areas and most of the cities of the region. Based on the archival documents, it has been proven that it was 1926 when it could be observed the commencement of deliberate delivery of labour force, mostly Russian-speaking, from outside of the Ukrainian SSR. Meanwhile, the Ukrainians massively migrated to the east which has resulted into the subsequent de-Ukrainization of Donbas.

Keywords: Ukrainians, Donbas, Russian-speaking colonization, de-Ukrainization.

Постійна присутність українців на теренах нинішнього Донбасу із середини XVI ст., коли там ніс сторожову службу князь Дмитро Вишневецький із запорозькими козаками, наглядно виявилася вже під час першого перепису Російської імперії, що був проведений 1897 року. Скажімо, тоді в Старобільському повіті, що охоплював усю північ нинішньої Луганщини, проживало 299 599 українців, 52 932 росіяни, 5303 білоруси, 50 поляків, 1085 німців, 172 цигани, 99 євреїв, 15 татар [9, т. 46, с. 102–104].

У Бахмутському повіті, куди в другій половині XIX ст. у зв'язку з промисловим освоєнням Донбасу прибуло багато росіян, українці також значно переважали: відповідно — 181 584 і 99 953. Та й у тодішній столиці Донбасу — Бахмуті (нині — Артемівськ) — українців нараховувалося 11 930, а росіян — тільки 3659 [9, т. 13, с. 172].

Із загальної кількості 332 478 мешканців Бахмутського повіту 239 148 осіб були місцевими уродженцями, 15 828 — народилися в інших повітах Катеринославщини, 76 140 — з інших губерній, 1362 — з інших держав. У повітовому місті проживали 14 202 місцеві уродженці, 866 — з інших повітів Катеринославщини, а 4147 — з інших губерній, 101 — з інших держав [9, т. 13, с. 36].

Найбільший приплив переселенців до Бахмутського повіту був з Облaсті Війська Донського — 2844 особи, Воронежської губернії — 1741, Калужької — 2177, Київської — 756, Курської — 10 218, Могилівської — 2451, Орловської — 6860, Полтавської — 2514, Рязанської — 1645, Смоленської — 4989, Таврійської — 6659, Тульської — 2072, Харківської — 12 915, Херсонської — 959, Чернігівської — 2303. Власне, з українських губерній прибуло 26 653 особи, з Кубані — 444,

із Чорноморщини — 26. Однак значна кількість переселенців українського походження прибула також з Облaсті Війська Донського, Воронежської та Курської губерній. До Бахмута найбільше приїхало з Харківщини — 1220 осіб, а з Полтавщини — 218 [9, т. 13, с. 38, 40].

Подібна ситуація простежувалася в Словоносербському повіті, територія якого нині становить основний промисловий потенціал Луганщини: українців — 82 974, росіян — 63 767. Хіба що останні переважали в Луганську, населення якого в той час формувалося, головним чином, за рахунок приїжджиків: Облaсть Війська Донського — 665, Воронежська губернія — 245, Київська — 102, Курська — 213, Полтавська — 101, Рязанська — 194, Харківська — 825, Херсонська — 92, Чернігівська — 117 [9, т. 13, с. 192–196].

Спеціальними дослідженнями встановлено, що в період Першої світової війни частка українських робітників серед пролетаріату Донбасу була ще досить високою. Так, близько половини робітників у промисловості Катеринославщини були місцевими, а серед прийшлих більшість становили вихідці з російських губерній [4, с. 90].

Ця тенденція зберігалася й надалі: 1920 року в Донецькій губернії українців нарахувалося 1 083 275 осіб, росіян — 885 471, хоча до Бахмута за революційні роки прибуло чимало вихідців з півночі, дехто з місцевих записався до великоросів: українців — 6331, росіян — 8965 [10, с. 20].

Однак, згідно з даними перепису 1923 року, ця тенденція змінилася. Тоді в Бахмуті налічувалося: українців — 12 009, росіян та білорусів — 8209. Більшість українців була і в залізничному селищі Бахмутського округу — відповідно 5747 і 1703 особи. Загалом у всіх фабрично-заводських селищах Бахмутського округу українці значно переважали над росіянами й білорусами — 15 157 і 10 843. Така сама картина спостерігалася також у населених пунктах рудників і шахт цього округу — 22 073 і 15 979 осіб [3, с. 100–103].

Щодо інших тодішніх найбільших міст Гірничопромиислового округу, то кількість українців і росіян з білорусами була такою: Горлівка — 2064 і 2782, Гришине — 2271 і 2863, Дебальцеве — 4027 і 793, Єнакієве — 1853 і 9044, Костянтинівка — 1526 і 1603, Лисичанськ — 1847 і 1879, Луганськ — 13 330 і 19 920, Алчевськ — 2711 і 5540, Краснодон — 1749 і 1901, Красний Луч — 1164 і 1177, залізничні селища Луганського округу — 1658 і 912, фабрично-заводські селища Луганського округу — 2654 і 3036, населені пункти рудників і шахт Луганського округу — 23 844 і 30 414, Микитівка — 1272 і 758, Попасна — 3944 і 1034, Словолянськ — 14 814 і 2880, Новословолянське — 6402 і 557, Маріуполь — 7271 і 10 102, селища маріупольських літерних заводів — 2508 і 4700, селище морського порту — 2542 і 2033, залізничне селище Маріуполя — 475 і 177 [3, с. 102–105].

Однак, розробляючи плани індустріалізації, більшовицька партія звернула особливу увагу на національний склад Донбасу, стимулюючи завезення в цей регіон сільських вихідців з неукраїнських регіонів, у той час як у 1926–1935 роках планувалося переселити близько 2 млн селян з УСРР: до Сибірського краю — 707 900, Далекосхідного краю — 353 500, Казахстану й Башкортостану — 296 000, Середньої Азії — 281 000, на Поволжя — 225 000, Північний Кавказ — 52 000 і Урал — 45 000 [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 199, арк. 17].

І знову, як справедливо зазначала З. Лихолобова, на Донбас прибували селяни-відхідники, головним чином, з Росії — з Рязанської, Курської, Орловської, Воронежської, Тамбовської та інших губерній. Улітку 1927 року навіть серед робітників-сезонників, які прибули на Донбас, неукраїнці (переважно вихідці з російських губерній) становили приблизно 70 % [7, с. 72].

Відтак тенденцію збільшення кількості приїжджиків росіян у промислових центрах і переважання українців у сільській місцевості засвідчує перепис 1926 року. Зокрема, Арте-

мівський округ нараховував тоді 764 716 мешканців, з яких 446 715 осіб проживали в селах, а 318 001 — у містах. У Сталінському округу (нині — Донецьк) тоді було 653 585 жителів (у тому числі 300 262 — у містах і 353 323 — у селах); Луганському — 614 418 осіб (238 543 — у містах і 375 875 — у селах); Маріупольському — 414 640 мешканців (89 835 — у містах і 324 805 — у селах) [1, с. 69–71].

За переписом 1926 року серед 625 286 немісцевих уродженців Гірничопромислового підрайону (нинішні — Донецька й Луганська обл. без Маріупольщини й Старобільщини) налічувалося жителів: із Центрально-Чорноземного регіону — 141 829, Північно-Кавказького — 30 854, Центрально-промислового — 33 341, Західного — 30 552, Білоруського — 18 006, Середньоволзького — 14 814, Казахського — 1754, Сибірського — 2792, Нижньоволзького — 5204, Ленінградсько-Карельського — 3824, Кримського — 2053, Закавказького — 1532, Далекосхідного — 495, Уральського — 1076, Башкирського — 852, Вятського — 870, Киргизького — 76, Узбецького — 165, Північного — 684 [1, с. 66].

Постійно в містах цього регіону проживало 851 645 осіб. Українців — 344 314, з них немісцевих — 169 979: 1926 року їх нараховувалося 22 844 особи, 1925 рік — 14 095, 1924 рік — 13 689, 1921–1923 роки — 31 689, 1917–1920 роки — 15 323, 1914–1916 роки — 9711, 1907–1913 роки — 16 246, 1897–1906 роки — 14 590, до 1897 року — 7307 мешканців. Тимчасово проживаючих — 19 549 осіб [1, с. 45].

Росіян у містах Гірничопромислового округу тоді вже нараховувалося 416 266, з них немісцевих — 284 577: 1926 рік — 51 208 осіб, 1925 рік — 29 118, 1924 рік — 23 533, 1921–1923 роки — 38 159, 1917–1920 роки — 19 137, 1914–1916 роки — 12 788, 1907–1913 роки — 22 559, 1897–1906 роки — 22 411, до 1897 року — 11 902 жителі. Тимчасово проживаючих — 45 740 осіб [1, с. 45].

У сільській місцевості в той час налічувалося 1 184 607 жителів. Серед них українців — 877 486, немісцевих — 139 281: 1926 рік —

10 970 мешканців, 1925 рік — 8016, 1924 рік — 9339, 1921–1923 роки — 24 879, 1917–1920 роки — 13 375, 1914–1916 роки — 6371, 1907–1913 роки — 19 941, 1897–1906 роки — 12 591, до 1897 року — 13 894 особи. Росіян — 222 885, немісцевих — 72 104: 1926 рік — 12 702, 1925 рік — 6431, 1924 рік — 5091, 1921–1923 роки — 9257, 1917–1920 роки — 4961, 1914–1916 роки — 2590, 1907–1913 роки — 4451, 1897–1906 роки — 3663, до 1897 року — 3146 жителів [1, с. 57].

З огляду на наявність значної кількості власної кваліфікованої робочої сили, 20 лютого 1926 року Економічна нарада УСРР, розглянувши доповідь Вищої ради народного господарства УСРР про наслідки перевірки справи стосовно вербування робітників з-поза меж республіки без погодження з Наркоматом праці УСРР, «категорично заборонила господарчим органам в майбутньому вербувати потрібну їм робочу силу так в Україні, як і поза межами України власними силами...» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3056, арк. 110].

Однак цю директиву всіляко ігнорували чиновники, не зацікавлені в підготовці місцевих кадрів пролетаріату. Скажімо, дирекція будівництва харківського Держпрому в особі начальника робіт Ротерта й секретаря Неймарка заявляла в листі до Наркомату праці УСРР 19 лютого 1927 року, що «вимога найму робочої сили винятково в межах України абсолютно неприйнятна, оскільки українці зайняті переважно землеробством, а не відхожими промислами, і будівельних робітників здебільшого постачає РСФРР. Погодження щоразу цього питання з НКП призведе тільки до волокити і надзвичайно шкідливо відіб'ється на справі» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3056, арк. 26].

На нараді представників цегельних заводів північної частини Артемівського округу 16 березня 1927 року зазначалося, що «в Артемівському округу взагалі щороку відчувається великий брак кваліфікованих робітників, які вербувалися без будь-якого плану з північних

губерній. Були випадки, коли вербувалися й чорноробочі, незважаючи на те що в них недостачі в нашому окрузі ніколи не було. Усе це сприяло ненормальному притоку безробітних у наш округ, що вкрай ускладнило роботу всіх місцевих організацій, які мають відношення до безробітних» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3056, арк. 125].

Попри подібні застереження, представники розташованих на Донбасі підприємств союзного значення, що не підпорядковувалися органам влади УСРР, масово вербували людей по всіх регіонах Росії й Білорусі з метою набрати побільше робочої сили, хоча чимало необхідних спеціалістів було і в українських селах. Наприклад, для тих самих цегельних заводів Артемівщини, як виявилось через два тижні, вільна необхідна робоча сила була в Конотопі, Сумах, Чернігові та в інших округах України, треба було просто своєчасно подати заявку на біржу праці [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3056, арк. 126]. А заступник завідувача відділу ринку праці Наркомату праці УСРР Полтавченко 1 липня 1927 року не підписав посвідчення про набір вербувальником Луганської біржі праці І. Я. Раконіним 300 мулярів, 200 теслярів і 150 каменоломів у Брянській та Орловській губерніях, зазначивши, що цей контингент можна набрати в Гніванському районі Вінницького округу [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 86, 87]. Однак це був виняток, оскільки основний потік робочої сили на Донбас продовжував спрямовуватися саме з-поза меж УСРР. Так, Сталінська біржа праці 14 липня 1927 року просила сприяти відрядженню в Калугу К. К. Полятова для вербування мулярів, оскільки, мовляв, «нами здійснювалося вербування за вищими цінами» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 103].

Уже згаданий Полтавченко 23 липня 1927 року дозволив Луганському патронному заводу набрати 150 теслярів, 5 паркетників по асфальту й 30 мулярів по цеглі в Курській, Орловській та Калузькій губерніях [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 120].

А 28 липня 1927 року він дозволив представнику Макіївського металургійного комбінату набрати 100 мулярів і 50 теслярів у Гомельській та Курській губерніях [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 128].

Ліфшиць, який підписувався за завідувача відділу ринку праці НКП УСРР, 24 серпня 1927 року дозволив Й. К. Корчицю вербувати для Горлівської контори «Будвугілля», Краматорського машинобудівного заводу, Єнакієвського металургійного заводу й часовоярських керамічних підприємств у Курській, Орловській та Тамбовській губерніях 150 мулярів, 200 штукатурів, 5 арматурників, 180 теслярів, 5 покрівельників, 27 малярів, 7 склярів, 10 альфрейників і 21 столяра [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 114]. 20 вересня 1927 року Ліфшиць дав дозвіл представнику Єнакієвського заводу імені Рикова І. Трошину набрати в Курській і Орловській губерніях 30 мулярів, 60 штукатурів, 4 альфрейників, 45 теслярів і столярів [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 147].

Й. С. Шварц мав завербувати в Старооскольському повіті Курської губернії 1000 мулярів, у Новозибківському повіті — 2000 [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 130].

Інструкція НКП СРСР від 18 червня 1928 року також сприяла припливу з Росії та Білорусі робочої сили для новобудов на Донбасі. До переліку місцевостей, де за роботу на промислових підприємствах із кількістю працюючих не менше ста надавалися пільги, визначені постановою Раднаркому СРСР від 20 червня 1927 року «Про заходи щодо залучення спеціалістів на роботу в державні, промислові, транспортні й сільськогосподарські підприємства поза великими міськими поселеннями», належали Донецький та Криворізький округи УСРР [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 3556, арк. 54].

Такого підходу до справи забезпечення робочою силою українських новобудов дотримувалися й надалі. Наприклад, 16 листо-

пада 1930 року був затверджений новий план вербування людей для роботи на шахтах Донбасу з-поза меж УСРР: з Білорусі — 1100 осіб для тресту «Артемвугілля», із Центрально-Чорноземної області (ЦЧО) — 1050 для «Донбасантрациту» і 1600 для «Сталінвугілля», а зі Смоленщини — 1250 для «Луганськвугілля» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 4724, арк. 3 — 3 зв.].

З різних районів РСФРР на початку 1931 року до Донбасу прибуло 10 тис. кваліфікованих металістів, зокрема, з Московської області — 350, Ленінградської — 275, Горьківської — 60 [7, с. 72].

Окрім завезення робочої сили на шахти Донбасу з-поза меж УСРР, Москва ухвалила рішення залучити до виконання планів п'ятирічки іноземців. У липні — серпні 1930 року на шахту «Американка» імені Сталіна прибуло 800 німецьких гірників, які мали показати зразки високопродуктивної праці. Однак ці плани виявилися нереальними через невідповідність підприємства до роботи у звичних для європейців умовах відповідальності кожного робітника. І поки німці працювали своєю комуною, їм удавалося виконувати норму до 110 %. Коли ж їх перевели в підпорядкування росіян, як вони висловилися у своєму листі до Німецької секції Комінтерну, то продуктивність праці різко знизилася. До порад німців ніхто не прислухався, тому вони вважали, що «шахту чекає якщо не катастрофа, то в усякому разі швидке зниження видобутку продукції», бо «волосся встає на голові при баченні того, як ставляться до машин, які куплені за такі великі гроші і ціною таких великих втрат» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4251, арк. 50].

Завозячи на Донбас значну кількість робочої сили, більшовицька влада водночас постійно забирала звідти необхідні кадри для інших будов першої п'ятирічки. Так, у листопаді 1931 року до Караганди прибув ешелон з устаткуванням і 385 добровольцями з Донбасу. Згодом комсомольці й молодь України укомплектували ще один ешелон з устаткуванням

для чотирьох технічних станцій, 29 майстерень тощо [5, с. 73].

Тимчасом міграційний потік на Донбас наростав з початком будівництва чергового об'єкта п'ятирічки. Наприклад, у 1930-х роках розгорнулося масштабне будівництво надмагістралі Москва — Донбас, куди тільки в межах Сорокинського району Луганщини в травні 1932 року було залучено понад 3500 робітників, здебільшого без будь-якої освіти. І коли, до речі, постала проблема ліквідації їхньої неписьменності й узагалі організації культурно-освітньої роботи, то, за свідченням голови профкому будівництва Василенка, необхідно було обслуговувати цей контингент російською мовою, оскільки більшість становили росіяни. Крім того, були також 22 татари, які хотіли, аби їх навчали російською мовою [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1139, арк. 51].

Особливо промовистими є плани завезення робочої сили на Донбас з-поза меж УСРР саме в 1932 році, коли тисячі голодних селян з навколишніх сіл намагалися влаштуватися на місцеві промислові підприємства, щоб одержати продовольчий пайок для порятунку родини. Наприклад, план набору робочої сили для підприємств «Артемвугілля» на березень і квітень передбачав залучити з УСРР 200 осіб, з Донбасу — 250, із ЦЧО — 1150. Проте набагато масштабнішими були плани завезення робочої сили для сусідніх вугільних трестів. Так, у вказаний період до «Кадіїввугілля» мали прибути 1575 завербованих з УСРР, 450 — з Донбасу, 100 — із ЦЧО, 1900 — з Татарстану і 650 — з Білорусі. Для «Луганськвугілля» передбачалося завербувати нові кадри робочої сили в УСРР (17 осіб), Татарстані (1300) і БСРР (600); для «Донбасантрациту» планувалося набрати 1400 осіб з УСРР, 600 — з Донбасу, 1400 — із ЦЧО, 1800 — з Татарстану. «Сталінвугілля» мало вирішити проблему забезпечення робочою силою таким чином: 1900 осіб — з УСРР, 475 — з Донбасу, 800 — із ЦЧО, 2500 — з Татарстану і 900 — з Білорусі. Тобто за два місяці

планувалося завербувати на шахти Донбасу 20 300 робітників, з яких 13 100 — з-поза меж України [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 17].

Ці завдання, щоправда, виявилися не під силу вербувальникам, оскільки вдалося завезти лише 1973 особи, зокрема, із ЦЧО — 582, Татарстану — 284, Білорусі — 76 [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 17]. Загалом за перше півріччя план також був недовиконаний. Так, для тресту «Донбасантрацит» у вказаний період в УСРР було завербовано 509 осіб, що становило 22,1 % плану. Водночас із районів ЦЧО прибуло 637 осіб, з Татарської АРСР — 69 [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6806, арк. 46]. За липень 1932 року з УСРР у цей трест було направлено 47 осіб, із ЦЧО — 296, з Татарстану — 7 [ЦДАВО України, ф. 2606, оп. 1, спр. 6883, арк. 52].

Така ситуація із забезпеченням робочої сили для шахт Донбасу непокоїла Москву, яка намагалася досягти масштабніших видобутків вугілля для ефективної діяльності промисловості всього СРСР. Тож у вересні 1932 року ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про порядок проведення мобілізації 6 тисяч комсомольців на вугілля», у якій ЦК ЛКСМ, Московському й Уральському обкомам, Північно-Кавказькому й Західно-Сибірському крайкомам доручалося «звернути особливу увагу на ретельний класовий підбір мобілізованих» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 58].

Знову-таки, очевидно, це не дало відчутних результатів, відтак 26 жовтня 1932 року політбюро ЦК КП(б)У постановило, що із 48 961 необхідного робітника для вугільних шахт Донбасу на четвертий квартал 1932 року 20 000 осіб повинна була відправити Україна, а 28 961 — БСРР і РСФРР. Зокрема, з БСРР мали прибути 8200 осіб, з Татарстану — 9000, із Центрально-Чорноземної області — 11 760 [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 45].

У регіонах РСФРР відразу почали неухильно виконувати спущені показники. Так,

13 листопада 1932 року Народний комісаріат праці Татарської АРСР повідомляв до Харківка, що «заходи для посилення вербування у вугільну промисловість вжиті: по лінії Наркомату дано директивні вказівки всім райвиконкомам <...> працівникам даються тверді вказівки про вжиття рішучих заходів для посилення вербування на Донбас» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 36].

Раднарком Татарстану узяв зобов'язання відправити на шахти Донбасу в 1932 році 25 тис. робітників, створити резерв із досвідчених гірників, а також забезпечити відхідників теплим одягом. За це донбасівці мали спорудити в Татарській АРСР два шкільні приміщення для сільських дітей і забезпечити вугіллям Казанську ДРЕС [7, с. 74].

Однак восени не так то легко було підняти сільське населення на далекий переїзд. Тому 17 листопада 1932 року заступник наркома праці УСРР Славін писав до Наркомпраці СРСР: «Місячник вербування робітників закінчився, як Вам відомо, повним провалом, продовження його терміну також нічого не дало — по всьому Союзу навербовано лише 3885 чол., по Україні — 1292». Наркомат праці УСРР наполегливо просив дати «категоричну вказівку посилити увагу до цієї справи і, якщо можливо, послати своїх представників у райони розгортання вербування й надати їй значно більшої ударності» [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 37].

Відтак 30 вербувальників тресту «Донбасантрацит» відправилися до ЦЧО¹, де розїхалися до Рождественського, Новокалитвянського, Васильєвського, Сосновського, Тербунського, Старооскольського, Моршанського, Землянсько-Урицького, Велико-Мамонського, Чернявського, Острогоського, Юр'ївського та Заметчанського районів. З метою посилення вербування в ЦЧО було вислано одного представника для організації конкурсу на повне виконання нарядів: I премія — 1500 крб і прапор гірників, II — 1000 крб й індивідуальне преміювання. Трест «Луганськвугілля» відправив 50 вербувальників

[ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 242, 243, 270, 271].

Крім того, для підприємств Укрцивільбуду мали завербувати 4500 робітників поза межами УСРР, зокрема, у ЦЧО – 2000, у Татарстані – 2500 [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6814, арк. 2]; для «Укрпромбуду» – 2500 у ЦЧО [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6813, арк. 8]; для «Донбасжитлобуду» – 4000 у ЦЧО² [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6812, арк. 1].

Проте більшовицька влада УСРР вирішила перестрахуватися й завезла на шахти Донбасу власну робочу силу, аби не зірвати виробничі плани, які постійно зростали. Відтак до Вінницької області прибуло 17 вербувальників, до Київської – 26, Харківської – 22, Одеської – 5. І це дало результат: у грудні 1932 року до копалень «Донбасантрациту» було відправлено з Барисівського району Київської області 283 особи, Білоцерківського – 654, Брусилівського – 125 (понад план), Володарського – 88, Попільнянського – 235, Ржищівського – 284, Уманського – 163. До тресту «Артемвугілля» зі Сквирського району прибули 510 осіб. До «Кадіїввугілля»: із Золотоніського – 111, Канівського – 151, Таращанського – 175; до «Сталінвугілля»: з Андрушівського – 650, Чорнобильського – 700, а з Богуслава – 115; до «Луганськвугілля» при плані 300 осіб відправили з Тетіївського району 218 і припинили набір.

За четвертий квартал 1932 року для вугільних шахт Донбасу було завербовано: з УСРР – 12 910 осіб (жовтень – 1542, листопад – 4377, грудень – 6991), із ЦЧО – 5917 (жовтень – 1443, листопад – 1720, грудень – 2754), з БСРР – 2012 (жовтень – 811, листопад – 596, грудень – 605), з Татарстану – 1792 (жовтень – 723, листопад – 615, грудень – 454), із Західної області – 53 (жовтень – 22, листопад – 31) [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 9].

Незважаючи на широкомасштабне завезення на Донбас робочої сили з-поза меж

УСРР, у зросійщеному ще царською владою регіоні поступово давала свої плоди деукраїнізація, що здійснювалася українськими націонал-комуністами.

Станом на 15 грудня 1927 року в Артемівському округу діяла 361 українська початкова школа, де здобували освіту 34 770 дітей, а подібних закладів з російською мовою викладання тоді було 37 (6444 особи), окрім того, 8 українсько-російських шкіл відвідували 1519 учнів. Щодо семирічного навчання, то його в цьому округу забезпечували 26 українських (8059), 19 російських (10 917), а також 46 українсько-російських шкіл (25 429).

У Луганському округу було 123 українські початкові школи (11 859), 145 російських (15 661), 70 українсько-російських (9611). Семирічок українських тут нараховувалося тільки 3 (946), у той час як російських – 30 (13 113), а українсько-російських – 22 (11 033).

Сталінський округ мав такі показники: українських початкових шкіл налічувалося 188 (17 662), російських – 108 (16 656), змішаних українсько-російських – 2 (1144). У самому Сталіно вже тоді діяла 1 українська початкова школа (103), зате російських – 17 (4574). Щодо семирічок, то в цьому місті їх не було жодної з українською мовою навчання, усі з російською – 6 (3512). Лише у двох українсько-російських (1138) українці могли навчатися рідною мовою [11, с. 42, 43].

Станом на 1 грудня 1928 року в Артемівському округу початкових українських шкіл нараховувалося 368 (33 242), російських – 28 (4 373), українсько-російських – 9 (1682). Семирічок українських було 72 (27 814), російських залишилося 19 (10 275), а українсько-російських – 21 (13 740).

У Луганському округу українських початкових шкіл налічувалося 157 (15 191), російських – 120 (12 195), українсько-російських – 29 (3957). Семирічок українських нараховувалося 20 (6593), російських – 20 (7567), українсько-російських – 26 (14 308).

У Сталінському округу українських початкових шкіл було 188 (17 346), російських – 103

(15 414), а українсько-російських — 2 (931). Щодо семирічок, то українських налічувалося — 22 (6608), російських — 20 (10 205), українсько-російських — 15 (10 773) [12, с. 14, 15].

Станом на 1 листопада 1929 року в Артемівському, Луганському та Сталінському округах початкових шкіл з українською мовою навчання нараховувалося 907 (101 105), з російською — 269 (42 808), а українсько-російських — 101 (30 891). Семирічок з українською мовою викладання було вже 138 (15 211), з російською — 77 (15 154), українсько-російських — 67 (19 617) [13, с. 10, 11].

Отже, загальна тенденція розвивалася в бік збільшення кількості початкових шкіл з українською мовою навчання з відповідним охопленням дітей. Чисельність російських шкіл такого рівня зменшувалася. Подібна картина спостерігалася і в розвитку семирічної освіти серед українських школярів. Кількість окремих російських семирічок збільшувалася, однак їх відвідувало вдвічі менше учнів.

Схожа ситуація була і в технікумах, і у вишах. Скажімо, серед 80 учнів Лисичанського технікуму в 1924/1925 навчальному році здобували освіту 58 українців. І хоча керівництво, технічний персонал та абсолютна більшість викладачів — росіяни (українців тільки троє), багато студентів цього навчального закладу, чий предки змінили свої прізвища на російський лад, у 1925 році заявили про своє українське коріння: Дмитро Сергеев, Григорій Слепцов, Іван Трунов, Василь Калінін, Яків Орлов, Іван Семенов, Петро Федоров, Михайло Череватов, Григорій Васильєв, Костянтин Глебин, Іван Жиров, Дмитро Жуков, Федір Жуков, Леонід Зотов, Сергій Козаков, Михайло Коліков, Григорій Лагунов, Іван Никифоров, Леонід Поляков, Євген Пивоваров, Пилип Сазонов, Панас Стариков, Іван Свердлов, Григорій Черепашев, Матвій Желтухин, Віталій Єпіфанцев, Володимир Кашеев, Михайло Лагунов, Григорій Обрезанов, Іван Котов, Костянтин Єпіфанцев, Григорій Фадеєв [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 69, арк. 458–464].

Однак успішна українізація регіону була зупинена таємною постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», у якій зазначалося, що «замість правильної більшовицької політики в ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та інш. створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 236].

Тоді ж ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР було доручено звернути особливу увагу на правильне проведення українізації, «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати й виховувати більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за здійсненням українізації» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 236].

Зрозуміло, що ця директива Москви зупинила українізацію Донбасу, розв'язала руки тим русифікаторам, які саботували коренізацію власне українців цього українського регіону. Відтак у планах розвитку освіти на другу п'ятирічку вже зникли навіть згадки про українські школи. У 1933/1934 навчальному році в Донецькій області (включала й нинішню Луганську обл.) у 2202 школах навчалося 397 846 українських дітей і 135 663 російські. У 1934/1935 навчальному році в регіоні додалося 28 нових шкіл, загалом освіту здобували 440 093 учні українського походження і 208 675 — російського. У 1935/1936 навчальному році з'явилося ще 28 нових шкіл. Тепер у 2458 закладах навчалися 470 001 українець і 234 171 — росіянин [8, с. 24].

Як бачимо, кількість дітей російського походження зростала. Однак варто зауважити, що діти мали можливість навчатися рідною мовою. На жаль, Наркомат освіти УСРР не

подав таких даних по областях. Загальну тенденцію, яка, очевидно, найбільше зачепила саме Донеччину, можна спостерігати за показниками загалом по УСРР упродовж указаних трьох навчальних років: у 1933/1934 навчальному році у 20 452 школах рідною мовою навчалися 3 579 334 українські діти і 425 300 — російських. У 1934/1935 навчальному році у 21 690 школах здобували освіту 3 885 265 учнів українського походження і 544 756 — російського. У 1935/1936 навчальному році у 21 571 закладі вчилися 4 116 449 українців і 624 539 росіян [8, с. 25].

Практику завезення й підготовки робочої сили для Донбасу за рахунок контингенту переважно з-поза меж України застосовували і в майбутньому. Так, виступаючи на сесії Сталінської обласної ради депутатів трудящих 25 жовтня 1940 року, начальник обласного управління трудових резервів заявив: «Для укомплектування училищ і шкіл нашої області будет призвано 20 тыс. человек городской, колхозной молодежи в других областях. К нам прибдет пополнение в 4 тыс. человек из БССР, которые укомплектуют штаты по углю, строительству и металлургии.

Из Орловской области прибдет 3 тыс. человек, которых разместим по углю, строительству и машиностроению.

Из Курской области прибдет 3 тыс. человек для угля, строительства и химии.

3 тыс. человек прибдет из Полтавской области для угля, металлургии и энергетики.

2 тыс. подростков прибдет из Сумской области, которые будут распределены по всем основным отраслям промышленности нашей области.

Прибдет пополнение в 5 тыс. человек из Татарской АССР, которые будут направлены в основном в школы угольной промышленности, металлургии и строительства...» [6, с. 69, 70].

Подібну практику застосовували і в повоєнний час. Тому зрозуміло, що зросійщення

Донбасу посилювалося шляхом забезпечення прийжджих правом на освіту рідною для них — здебільшого це російська — мовою. Відтак і після війни керівництво тодішніх Ворошиловградської та Сталінської областей постійно порушувало перед урядом УРСР питання про відкриття значної кількості нових шкіл з російською мовою навчання. Так, 27 серпня 1955 року міністр освіти УРСР Г. Пінчук повідомив Раду міністрів УРСР про те, що виконкоми Ворошиловградської та Сталінської обласних рад депутатів трудящих представили на затвердження 8 нових середніх шкіл з російською мовою викладання, хоча мережа українських навчальних закладів у містах, де проектувалося відкриття нових російських, була вкрай недостатньою. Зокрема, у Сталіно існувало 73 середні школи з російською мовою навчання і лише 2 — з українською, у Макіївці, Ханженково — лише по одній, а в селищі Клари Цеткін було 8 середніх шкіл з російською мовою навчання і жодної — з українською [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1607, арк. 207].

Тодішній міністр освіти Г. Пінчук протестував проти такого рішення місцевих властей, але його наступник на цьому посту І. Білодід у 1959 році констатував, що в Сталіно російською мовою навчання охоплено 97,4 % дітей, у Кадіївці — 93,6 %, а в Горлівці — 91,3 % [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 5476, арк. 114].

Зрештою, не дивно, що все це дало про себе знати в черговому перепису населення. У 1970 році з 2 596 894 українців Донеччини 1 831 910 назвали своєю рідною материнську мову, а 764 795 — російську. У Ворошиловградській області з 1 506 585 українців тоді рідною визнали українську 1 179 308 осіб, а російську — 327 174 [2, с. 171–173].

Наведені факти, на нашу думку, багато в чому пояснюють нинішню ситуацію на Донбасі.

¹ Завербовані в Україні часто не могли своєчасно прибути до шахт, оскільки не було коштів на відправку. Так, 4 грудня 1932 року в Гадячі нинішньої Полтавської області чекали на відправку 184 завербовані особи [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6807, арк. 88].

² Варто наголосити, що в 1932 році на українських заводах готували також кадри для російських новобудов. Так, станом на 10 грудня 1932 року із заводу імені Петровського до «Кузнецькбуду» було відправлено 114 осіб, «Магнітбуду» – 21, «Липецькбуду» – 28. Завод імені Держинського підготував для «Кузнецькбуду» 94 спеціалістів [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6827, арк. 19].

Два інженери Інституту механічної обробки корисних копалин Дружинович та Ісиченко одержали вказівку з Москви для виїзду туди з подальшим трудовлаштуванням [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6829, арк. 101].

Випускників Харківського інженерно-економічного інституту Леглера і Столярова, які вже 5 років працювали на ХЕМЗі, відправляли на Урал. Прокуратура підтримувала це відправлення [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6829, арк. 167].

Інженера Семикіна, який закінчив Київський гірничий інститут, направили до Москви в розпорядження Вищої інспекції якості промислової продукції [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6829, арк. 187].

Між іншим, російські підприємства не поспішали розраховуватися за підготовлену для них робочу силу. Станом на 5 липня 1932 року вони були в боргу перед українськими заводами: «Кузнецькбуд», «Магнітбуд», «Липецькбуд», «Тагілбуд», «Туламетбуд» і «Мостосталь» були винні великі суми коштів заводам імені Петровського, імені Карла Лібкнехта, імені Комінтерну [ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр. 6827, арк. 31].

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М., 1935. – Т. 47.

2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – М., 1973.

3. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). – Х., 1923. – Т. 2.

4. *Кирьянов Ю.* Влияние мировой войны на изменение численности и состава рабочих России // Вопросы истории. – 1960. – № 10.

5. *Курлеубасев С.* Братерська допомога шахтарів Донбасу гірникам Караганди в період створення третьої вугільної бази СРСР // Український історичний журнал. – 1968. – № 8.

6. Летопись единения. Сборник документов и материалов о вкладе трудящихся Донбасса в экономическое и культурное сотрудничество народов СССР. 1917–1982. – Донецк, 1986.

7. *Лихолобова З.* Формування робітничих кадрів Донбасу в роки першої п'ятирічки // Український історичний журнал. – 1969. – № 6.

8. Освіта на Україні в цифрах. – Х., 1936.

9. Первая всеобщая перепись населения. – С.Пб., 1904. – Т. 13 : Екатеринославская губерния ; Т. 46 : Харьковская губерния.

10. Статистика Украины. № 28. Население Украины по данным переписи 1920 года. – Х., 1923.

11. Статистика України. № 194. Всесоюзний шкільний перепис 15-ХІІ 1927 року. – Х., 1930. – Т. I.

12. Статистика України. № 196. Народня освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1928 р. – Х., 1930.

13. Статистика України. № 201. Народня освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Х., 1930.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.